

2238

PATERNA

LLOC DE PERPETRACIÓ I MEMÒRIA

2238. PATERNA. LLOC DE PERPETRACIÓ I MEMÒRIA

PROGRAMA DIDÀCTICO I EDUCATIU

Aquest programa és la proposta educativa i didàctica de l'exposició «2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria», inclosa en el projecte Les fosses del franquisme: arqueologia, antropologia i memòria, que conjuntament han produït el Departament de Memòria Democràtica, L'ETNO (Museu Valencià d'Etnologia) i el Museu de Prehistòria de València de l'Àrea de Cultura de la Diputació de València.

Diputat de l'Àrea de Cultura:
Francisco Teruel Machí

Director de L'ETNO:
Joan Seguí Seguí

Comissariat de l'exposició:
María José García Hernandorena
Isabel Gadea Peiró
Albert Costa Ramón

Programa didàctic i educatiu:
Sara Juchnowicz Perlín
Silvia Prada de Conflent Moliner
(Exdukere s. l.)

Departament de Didàctica de L'ETNO:
Ivana Puig Núñez
Francesc Cabañés Martínez

Maquetació i disseny gràfic:
(adaptació de la proposta original
d'Eusebio López):
Eugenio Simó

Revisió de textos en castellà:
Francesc Cabañés Martínez

Revisió de textos en valencià:
Unitat de Normalització Lingüística de la
Diputació de València

2238. PATERNA. LLOC DE PERPETRACIÓ I MEMÒRIA

PROGRAMA DIDÀCTICO Y EDUCATIVO

Accés i sol·licitud del programa

Per a visitar l'exposició a L'ETNO:

Sol·licituds i reserves de grups
Tel.: 963 883 578 / 963 883 633
Dilluns a divendres, de 8.30 a 14.30 h
didactica.etnologia@dival.es
letno@dival.es

<https://letno.dival.es/ca/actividad/fosses-guia-didactica>

Horari d'activitats educatives (visites i tallers)
Matins: de dimarts a divendres, de 10.00 a 14.00 hores
Vesprades: de dimarts a dijous, de 16.00 a 18.00 hores

Per a visitar el cementiri de Paterna:

Tramitació electrònica en
<https://sede.paterna.es/opensiac/action/tramitesinfo?method=enter&id=446>

Índex

Presentació

Com treballar amb joves la memòria traumàtica

Com usar aquest programa

Sessió 1. Les paraules

Sessió 2. 2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria

Sessió 3. La reflexió

El lloc de la veritat. Guia per a conèixer i reflexionar sobre els elements relacionats amb la repressió franquista conservats en el Cementeri Municipal de Paterna

Annex I. Recursos

Bibliografia

Presentació

Benvolgut/Benvolguda docent:

A continuació et presentem el programa didàctic d'acompanyament a l'exposició temporal «2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria», que L'ETNO. Museu Valencià d'Etnologia exhibeix entre els mesos de juliol de 2023 i abril de 2024.

Aquesta exposició aborda la repressió franquista que es va estendre des de 1939 fins a 1956 en un espai i un escenari molt concrets: les fosses comunes del cementeri de Paterna. Ací i en aquest interval de temps van ser afusellades i llançades a les més de 100 fosses comunes 2.238 persones, quasi la meitat de totes les represaliades al territori valencià.

Aquesta mostra guia el públic per diversos espais: les cases, les fosses comunes i el cementeri de Paterna. Permet parlar de les exhumacions d'aquestes fosses comunes, que, de manera sistemàtica, van començar a realitzar-se seguint un protocol científicoforense des de 2016 i que obrin la porta a profundes reflexions sobre memòries i oblits, lluites i reivindicacions.

El programa didàctic està dissenyat perquè l'alumnat de **sisé curs d'Educació Primària, Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat** s'acosten a aquest complex i tràgic episodi de la nostra història contemporània. Està constituït per un total de tres sessions vinculades entre si, en què el desenvolupament d'una és la porta d'entrada a la següent.

Aquestes sessions compten amb tres escenaris diferents: l'aula, l'exposició temporal i el cementeri de Paterna.

En aquesta publicació trobaràs totes les consignes, recursos i documentació necessaris per a les sessions en aula, així com les indicacions per a poder reservar les visites a l'exposició temporal i al Cementeri Municipal de Paterna.

Esperem que el material que presentem a continuació, així com les activitats dissenyades per a acompanyar l'exposició temporal i la posterior visita al Cementeri Municipal de Paterna, siguen un recurs didàctic interessant per a treballar amb el teu alumnat aquest lamentable període de la nostra història recent.

Com treballar amb joves la memòria traumàtica

Des del punt de vista de la transmissió de coneixements vinculats a la història traumàtica (guerres, genocidis, episodis de terrorisme, guerres civils), són molts els autors i les autores que estudien i analitzen com abordar la construcció de la memòria col·lectiva.

Des de la perspectiva didàctica, la memòria no s'ha d'explicar, sinó que és necessari treballar-la, qüestionar-la, analitzar-la i, finalment, construir-la. Si acceptem aquestes premisses, ens veiem obligats a fer un plantejament participatiu, en constant interacció amb l'alumnat, en el qual, a partir dels coneixements propis i nous, construïm la idea de memòria tots junts.

Aquest tipus de memòria és particular, és traumàtica i es materialitza en diferents espais. Segons l'AVL, un trauma és una «experiència o esdeveniment, físic o psíquic, que produeix una pertorbació neuropsíquica important». Els casos vinculats als llocs de memòria traumàtica són espais on es van desenvolupar experiències i esdeveniments viscuts en xoc, que han tingut conseqüències a llarg termini en els individus i col·lectius socials que els van transitar. És el cas de la *shoah*, les dictadures llatinoamericanes o les guerres civils, així com altres experiències que tenen a veure amb períodes d'agitació política.

Els primers memorials, especialment construïts i dissenyats després de la Segona Guerra Mundial, els museus i altres formes similars de representació (centres d'interpretació, exposicions, posada en valor i museïtzació de refugis, camps de concentració, camps de batalles, cementeris o presons) són els espais que més han contribuït a estructurar les memòries col·lectives. En aquests llocs es construeixen processos de patrimonialització, que se centren en l'explicació d'uns determinats esdeveniments històrics des d'una perspectiva científica, i es posa l'èmfasi a fer *sentir i viure* al visitant un episodi concret de la mà de l'emotivitat i l'empatia, de manera que es transformen en llocs de reflexió sobre la idea que la convivència pacífica és una construcció col·lectiva i que tots i totes som responsables d'aconseguir-la.

En aquests, hi transcendeix la mateixa història que relaten, i adquireixen una dimensió contemporània. Si bé la memòria és un procés que arranca en el passat, es construeix i es viu des del present, i per això és fonamental generar models didàctics que desenvolupen una *visibilitat* que contribuïska a aquesta connexió intertemporal i intergeneracional.

La museïtzació d'escenaris de conflicte és molt complexa. Generalment es compta amb molt pocs elements conservats i, per això, l'eix fonamental entorn del qual ha de girar tota la proposta és la presentació del mateix discurs, de la memòria dels fets i el seu significat. Les propostes didàctiques que acompanyen aquestes mostres es basen en microexperiències en les quals, a través de la participació i la reflexió, es van construint i jalonant els coneixements. No sols es busca generar nous coneixements, sinó també desenvolupar una empatia traduïda en accions. Suposa proporcionar al o la visitant els recursos suficients per a poder contestar a la pregunta:

Quin és el meu lloc en la construcció i el manteniment de la memòria? I jo, què puc fer?

Gràcies als anys d'experiència en altres països del món en el tractament didàctic d'aquests temes, comptem amb una sèrie de recursos i estratègies que ens ajuden a generar l'empatia del o la visitant i a explicar d'una forma més eficaç les situacions conflictives.

Algunes estratègies provades són:

Generar una experiència

Són nombrosos els espais patrimonials que busquen que els i les visitants visquen alguns episodis que van patir els seus avantpassats d'una forma similar a com ells ho van fer. Un exemple és l'Imperial War Museum, en el qual es permet reviure un bombardeig en un refugi antiaeri o estar dins d'una trinxera en ple camp de batalla.

Personalitzar la història

Moltes vegades els discursos de la macrohistòria s'acompanyen amb records o històries que pertanyen a l'àmbit més privat i familiar. Històries particulars, amb nom i rostre, que ens ajuden a comprendre la magnitud del sofriment. Víctimes concretes que fan que els milers de persones que van patir l'horror deixen de ser éssers anònims i siguen una mica més que una estadística o un número. També, en alguns casos, s'utilitzen les històries de supervivents o testimonis, les quals compten amb una intensa càrrega emocional i un valor incalculable, ja que es tracta d'un relat viscut. Així, es combina la macrohistòria amb les microhistòries.

Les emocions

Hi ha exposicions que utilitzen imatges fixes, fotografies d'època, pel·lícules curtes o audiovisuals que apel·len a les emocions. Quan es proposa despertar els sentits, busquem anar més enllà de la simple exhibició, es busca sensibilitzar i emocionar perquè el o la visitant siga més permeable al relat al qual està assistint. Aquest tipus de muntatges faciliten la comprensió dels fenòmens i conceptes i trenquen el discurs basat exclusivament en l'objectivitat, que elimina qualsevol element emocional (Wahnich, 2005: 29). Recórrer a les emocions permet a les generacions que no han viscut aquesta experiència entrar en comunió amb els seus avis i àvies o pares i mares, i identificar-se amb el sofriment humà, de manera que poden construir discursos de reconciliació orientats a la cultura de pau.

L'espai com a recurs

En alguns casos, el paisatge conté vestigis de la guerra com refugis, camps d'aviació, llocs de vigilància, cementeris, camps de concentració, monuments o poblacions destruïdes. Aquests escenaris són el que s'ha anomenat «la materialització del patrimoni immaterial» (Roigé, 2009: 369). Les museïtzacions d'aquests llocs tracten de descobrir «l'esperit dels llocs» (AnnetteViel, 1994). El seu interès radica, des del punt de vista de la museografia, en les seues possibilitats empàtiques (Hernández, 2011). El seu pes està en la veritat que contenen.

La magnitud del sofriment

Mentre que el recurs d'històries personals permet comprendre més el sofriment que el coneixement del nombre de víctimes, a vegades mostrar la magnitud del sofriment fa que el o la visitant comprega la realitat i li atorgue verdadera dimensió a les coses. Incloure en el discurs números, xifres i comparacions ajuda a comprendre el calibre i ens confronta amb la dimensió més quantitativa dels drames.

Per a finalitzar aquesta introducció i contextualització del programa, incloem una breu reflexió sobre aquesta mena d'exhibicions i espais per a la joventut. Els museus, cementeris i centres d'interpretació dedicats a aquests temes traumàtics no són recomanables en general per als xiquets i les xiquetes o, fins i tot, només s'hi permet l'accés a partir d'una certa edat. Per això, alguns s'esforcen per dissenyar i presentar programes didàctics adequats als i les més joves o propostes especialment adaptades. Per exemple, en el National Holocaust Museum de Washington, l'exposició «Remember, the children: Daniel's History» conta la història de les experiències d'una família durant l'Holocaust des de la perspectiva d'un xiquet que va créixer en l'Alemanya nazi entre 1933 i 1945. L'exposició s'inicia amb una breu pel·lícula que presenta la història de l'Holocaust narrada per Daniel. A continuació, els i les visitants accedeixen a uns escenaris *realistes* on es poden tocar objectes, escoltar veus i participar en el món de Daniel. El disseny de l'exposició es basa en imatges històriques obtingudes d'àlbums familiars, fonts documentals i diaris pictòrics de l'època. Les cites del diari personal de Daniel, que serveixen com a text principal de l'exposició, es basen en els escrits de joves realitzats durant la guerra i en els records d'alguns dels que van sobreviure. De manera similar, el Verzetsmuseum d'Amsterdam, en el seu museu júnior, presenta la història de quatre xiquets de nou a catorze anys amb l'objectiu de fer reviure al i la visitant com es van desenvolupar les seues vides quotidianes durant la guerra. El resultat és sorprenent, no sols per al públic juvenil, sinó per a qualsevol persona.

Amb aquests exemples, volem reforçar la idea que treballar aquestes temàtiques amb adolescents i joves ha d'estar especialment dissenyada i no es poden utilitzar les mateixes estratègies que s'empren amb els adults.

El programa didàctic que desenvolupem a continuació s'ha basat en recursos i experiències pedagògiques d'eficàcia provada i que conviden al pensament crític, a la reflexió i a l'empatia.

Com usar aquest programa

En aquesta publicació es troben totes les consignes, els recursos i la documentació necessaris per a la realització de les sessions a l'aula, així com les indicacions per a poder reservar les visites a l'exposició temporal i al Cementeri Municipal de Paterna.

El programa està constituït per un total de tres sessions vinculades entre si, en què el desenvolupament d'una és la porta d'entrada a la següent.

Les sessions 1 i 3 estan pensades perquè el o la docent actue com a mediador o medidora, per a la qual cosa compta amb totes les consignes i els recursos necessaris, que només haurà d'imprimir i preparar prèviament. Per a la sessió 2, comptarà amb un mediador o medidora de L'ETNO, que acompanyarà el grup en el recorregut per l'exposició.

1. Sessió 1. Les paraules

La primera sessió té lloc a l'aula. Amb ella, s'hi pretén acostar l'alumnat als conceptes clau que s'abordaran en l'exposició a través d'una sèrie de dinàmiques participatives.

2. Sessió 2. 2238. Lloc de perpetració i memòria

La segona sessió es desenvolupa a L'ETNO. El personal docent pot concertar una visita dinamitzada a l'exposició per al seu grup. En ella, i a través d'una sèrie de microexperiències, l'alumnat descobrirà les àrees expositives i els blocs de continguts que componen aquesta mostra.

Per a sol·licitar la visita a l'exposició «2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria», consulteu la pàgina 2.

3. Sessió 3. La reflexió

La tercera sessió i tancament del programa està dissenyada per a l'aula. A través de diverses dinàmiques educatives, es treballarà una reflexió col·lectiva, s'elaboraran conclusions i es convidarà als i les participants a buscar la relació que hi ha entre el que ens aporta el coneixement d'aquest moment històric i el nostre present.

El lloc de la veritat. Proposta per a visitar el cementeri de Paterna

Aquesta proposta està pensada per a dur-se a terme en el Cementeri Municipal de la localitat de Paterna. A través d'una sèrie d'exercicis, es relacionaran tots els aspectes vistos al llarg del programa.

Per a sol·licitar la visita al cementeri de Paterna, consulteu la pàgina 2

Sessió 1

Les paraules

La primera sessió la desenvolupa el o la docent a l'aula.

Descripció: A partir d'un camp semàntic, s'introduiran conceptes com *fosses*, *record*, *dictadura* o *represàlia*, que formen part del glossari de termes propi de l'exposició. Els i les participants contrastaran el que creuen que saben amb les definicions científiques de cadascun d'aquests. Com a tancament de la sessió, es treballarà sobre el títol de l'exposició.

Temps de duració: una hora i trenta minuts.

Objectius:

L'objectiu central és dotar les persones que hi participen amb els elements significatius que els ajuden a contextualitzar l'exposició que visitaran en la sessió 2.

Que els i les participants:

- Coneguen el significat de determinats conceptes.
- Vinculen aquests conceptes entre si.
- Elaboren noves definicions compartides que tinguen significat per a ells i elles.

Desenvolupament:

La sessió s'estructura en un total de cinc exercicis que permetran aprofundir de forma progressiva i estructurada en el tema de l'exposició.

EXERCICI 1**Duració:** 10 minuts

□ El personal docent inicia l'activitat col·locant en la pissarra un cartell que conté el títol de l'exposició: «2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria» (***RECURS 1**). La consigna per a qui hi partcipe serà:

■ Començarem jugant al bingo, però en aquesta ocasió, en lloc de números, serà un bingo de paraules. Cadascun i cadascuna de vosaltres rebrà un cartó del bingo de les paraules (***RECURS 2**). Hi trobareu vint espais en blanc. Jo aniré traient de la bossa les paraules (***RECURS 3**) i les aniré pegant en la pissarra.

Conforme vaja traient les paraules, podeu anar anotant en llapis en el cartó, o en un foli, aquelles que cregueu que tenen una major vinculació amb el cartell que he posat en la pissarra.

Quan n'haja tret totes les paraules, en el vostre cartó només podreu escriure'n vint, així que tindreu un minut més per a revisar la vostra elecció i canviar-la, si ho considereu escaient.

□ El personal docent anirà traient de la bossa una a una les paraules, les llegirà en veu alta i les pegarà en la pissarra (***RECURS 3**).

En finalitzar aquest exercici, cada participant tindrà un cartó amb una selecció de 20 conceptes que considera que estan relacionats amb el títol que es troba en la pissarra.

EXERCICI 2**Duració:** 15 minuts

□ El personal docent convidarà els i les participants a agrupar-se en equips de tres persones. La consigna per a qui hi partcipe serà:

■ Ara que esteu dividits en subgrups, entre els membres de l'equip heu de seleccionar les deu paraules que considereu més significatives i que s'associen millor al títol que es troba en la pissarra i escriure-les en aquest cartó nou (***RECURS 4**). Podeu començar per anotar-hi aquelles en les quals heu coincidit els tres i, per a la resta de conceptes, fins al total de deu, intenteu arribar a un acord exposant i defensant cadascun l'elecció individual que heu fet en l'exercici anterior.

□ L'objectiu de l'exercici és que, a partir del diàleg i la justificació, puguem consensuar deu conceptes i els escriguem en el cartó.

EXERCICI 3**Duració:** 20 minuts

□ El o la docent iniciarà l'exercici següent deixant en la pissarra només aquells conceptes que han sigut seleccionats per tots els subgrups. Per a fer-ho, anirà dient en veu alta cada paraula i eliminarà aquelles que no han sigut triades per tots els equips.

Una vegada que en la pissarra hagen quedat únicament els deu conceptes consensuats per totes les persones participants, es tornaran a dividir, ara en parelles.

El personal docent assignarà a cada parella un concepte i en deixaran per escrit la definició, d'acord amb allò que els suggereix.

Finalment, el o la docent escriurà en la pissarra les definicions elaborades per l'alumnat per a cada paraula.

EXERCICI 4**Duració:** 20 minuts

□ El personal docent presentarà un document amb les definicions científiques dels conceptes que s'han utilitzat al llarg de la sessió. En seleccionarà les deu que han sigut triades pels i les participants com a resultat de l'exercici 3.

Aleatòriament, anirà llegint en veu alta cada definició (***RECURS 5. GLOSSARI**) i l'alumnat haurà d'acordar a quin concepte correspon. El o la docent deixarà escrita en la pissarra la definició científica al costat de la paraula triada pel grup. D'aquesta manera, cada concepte comptarà amb la definició elaborada per les parelles en l'exercici anterior i la definició científica.

A mesura que se situen les definicions amb el concepte corresponent, les persones participants podran contrastar-les. Podran modificar la que han escrit i afegir, eliminar o deixar tal com està la definició que havien construït.

Com a resultat d'aquest exercici, s'establiran les definicions elaborades i millorades per ells o elles mateixos. Seran definicions compartides i dotades de significat.

EXERCICI 5**Duració:** 20 minuts

□ Aquest exercici és el tancament de la sessió 1. El personal docent posarà l'àudio *Último parte de la Guerra Civil Española, 1 de abril de 1939* (*RECURS 6).

Aquest àudio situarà temporalment l'alumnat participant i permetrà comprendre que el tema que es tractarà va ocórrer després de la Guerra Civil.

A continuació, el personal docent repartirà un text breu a cada alumna i alumne (*RECURS 7). Se'n farà una lectura, i se subratllaran alguns dels conceptes que hem treballat fins ara. L'alumnat descobrirà que hi ha dos que no hem tractat: *perpetració i memòria*. Aquests conceptes seran treballats al llarg de la visita a l'exposició.

Tancarem la sessió amb aquestes preguntes:

- «Què vol dir *perpetració i memòria* en el marc de "2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria"?» i «Per què el títol s'inicia amb un número?».

Sessió 2

2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria. Visita a l'exposició en el museu

Descripció:

La sessió 2 està dedicada a la visita a l'exposició. Aquesta exposició, a diferència d'unes altres, està concebuda com una experiència en què s'amalgama informació organitzada entrelaçada amb una posada museogràfica que apel·la a l'empatia de les persones participants amb el tema. No obstant això, generar aquesta pretesa empatia requereix una certa preparació. Per això, iniciarem la visita amb dos exercicis del que es denomina *aprestament*, és a dir, preparació per a l'experiència d'aprenentatge.

En aquesta ocasió, la visita a l'exposició i les microexperiències proposades fan que cada visitant es transformi en actor o actriu de la mostra.

Temps de duració: una hora i trenta minuts.

Objectius: Que el personal participant:

- Conega què són les fosses comunes del cementiri de Paterna.
- Comprengui el valor de la memòria com a element reparador de la història.
- Desenvolupi empatia amb les víctimes d'aquesta història tràgica.
- Reflexioni sobre el lloc de cadascú en la construcció de la memòria col·lectiva.

Nota: Els recursos necessaris per al desenvolupament d'aquesta sessió els produirà el museu i es treballaran durant la visita a l'exposició. Per això no es troben en aquest document.

EXERCICI 1. 2238. Numerar i anomenar**Duració: 10 minuts**

- En arribar a l'exposició reprendrem el tema en el punt en què s'ha deixat en la primera sessió d'aula. Tant si s'ha realitzat la primera sessió com si no, s'iniciarà l'exercici amb el títol de l'exposició: «2238. Paterna, lloc de perpetració i memòria».

El mediador o la mediadora sintetitzarà el text que figura en el plafó d'introducció, de manera que ens situarà temporalment en el que va ocórrer una vegada finalitzada la Guerra Civil. En farà una breu introducció i iniciarà el diàleg amb els i les participants amb aquestes dues preguntes:

■ «Per què el títol comença amb un número?» i «A què fa referència aquesta xifra?»

- Escollarà les diferents respostes de l'alumnat participant i donarà diversos exemples de xifres vinculades a la vida quotidiana per a ajudar a comprendre la dimensió del que signifiquen 2.238 cossos en una centena de fosses:

■ «Quantes persones caben al Mestalla?», «Quantes persones hi ha en una població/barri determinat?», «Quants alumnes hi ha en el teu institut/col·legi?»...

- Moltes vegades, els números en fred no ens ajuden a comprendre la dimensió real dels fets. No obstant això, quan parlem d'espais o llistats concrets, som capaços de visualitzar-ne la magnitud.

A vegades, les xifres, especialment quan se'n parla de milers, corren el risc de fer perdre la dimensió real del que signifiquen. Perquè el que no hem de perdre de vista és que cada persona és 1; per tant, per a arribar-ne a milers, és 1+1+1+1... i així successivament.

En aquest moment, el mediador o la mediadora desplega el recurs 1: un llistat continu d'executats a Paterna entre 1939 i 1956, ordenat per tretes. Aquest llistat conté el nom, el primer i segon cognoms i l'edat de la persona executada.

Es donarà uns minuts als i les participants perquè lligin i observen el que tenen davant.

Preguntes per a pensar:

■ Què els suggereix aquest llistat?, Què els crida l'atenció?

- Després de l'observació silenciosa i la breu conversa, se'ls donaran les dades sintetitzades. Per exemple:

«En aquest llistat hi ha:

19 dones

2.218 homes

X persones de València

X estudiants

X militars

X llauradors»

Es dialogarà sobre la varietat de professions, la poca quantitat de dones, la disparitat dels llocs de procedència i les diverses edats.

Tancarem aquest exercici amb una reflexió respecte de la diferència entre anomenar –individualitzar, personalitzar, donar nom i cognom, fer a una persona única– i numerar, simplement comptar persones.

La diferència radica principalment en el fet que darrere d'anomenar hi ha una història de vida.

EXERCICI 2. Objectes (des)apareguts

Duració: 10 minuts

□ El mediador o la mediadora estendrà una tela d'1,45 x 1,45 de color negre. Col·locarà sobre aquesta una caixa plena de fotografies d'objectes. Per exemple: un parell d'ulleres, un mocador amb inicials brodades, uns retalls, uns botons, algunes fotografies familiars, unes sabates de taló, un rellotge, una pinta per a mantellina, una pilota signada per un famós, un anell, un parell de coberts, una tassa, unes flors seques, una ampolleta xicoteta, etc.

Farà la pregunta següent: «De tots els objectes que hi ha en aquesta caixa, si només en pogues triar un,

■ *Quin triaries i per què?»*

□ Cada participant, de forma ordenada, anomenarà l'objecte seleccionat i en una frase dirà la motivació de l'elecció.

El mediador o la mediadora anirà separant els objectes triats dels que no ho són. A un costat col·locarà els triats i a l'altre els que finalment no s'han seleccionat.

Una vegada s'hagen expressat tots els i les participants, el mediador o la mediadora iniciarà una reflexió dialogada:

■ *Què tenen a veure els objectes i els records?*

Quina relació hi ha amb la memòria?

Els objectes s'hereten?

Tots o alguns?

Habitualment, quins objectes guardem?; quins rebutgem?

□ Finalitzada aquesta breu reflexió, el mediador o la mediadora traurà unes targetes de 10 cm x 15 cm i les repartirà entre els i les participants.

En ordre, cada participant llegirà el que hi ha escrit en cadascuna d'aquestes.

Exemple de targeta:

Objecte: botó

Material: nacre

Pertanyent a: família Ferrer Ferrer

De: Pedro Ferrer Ferrer, 34 anys, obrer de vila, València, executat el 19 de desembre de 1939

☐ Així, a mesura que es lligen les targetes, es convidarà un o una participant a col·locar la targeta al costat de l'objecte corresponent. Una vegada llegides i col·locades les targetes en el seu lloc, tornarem a la pregunta:

«Per què triem els objectes que triem? On radica el valor de l'objecte?»

☐ Finalitzada aquesta breu reflexió, ens disposarem a entrar en la primera sala. El trànsit per aquesta primera sala serà silenciós i es donaran uns 15 minuts perquè els i les participants la recorreguen lliurement.

Quan el mediador o la mediadora es retrobe amb el grup, reprendrà el diàleg a partir de sintetitzar què és el que han vist dins de la sala: l'origen de les fosses, la repressió de les dones, les dones com a mantenidores de la memòria i les cartes.

EXERCICI 3. Més que una carta, un testament ètic

Duració: 10 minuts

☐ Les cartes que hem vist a la sala donen compte de la relació entre els empresonats i els seus familiars. Aquestes es van custodiar, es van guardar i, a vegades, es llegien de manera privada.

Algunes cartes podem definir-les com a testaments ètics, però, què és un testament ètic?

Durant segles, en diverses tradicions culturals com el judaisme o el cristianisme va existir el costum de llegar als fills i les filles uns documents escrits al final dels dies d'una persona. En l'edat mitjana eren els pares i les mares els qui transmetien els seus coneixements i la seua saviesa a les generacions següents. Així com un testament legal permet repartir entre els hereus i les hereves béns i possessions, un testament ètic permet al testador compartir les seues experiències de vida i les lliçons que ha après al llarg d'aquesta, com també expressar els seus desitjos als seus éssers estimats per al futur.

La carta que us repartisc (el mediador o la mediadora reparteix còpies de la carta sense transcriure, és a dir, amb la lletra original) va ser escrita per Germán Sanz Esteve, el 18 de gener de 1940. Germán va ser afusellat el 6 d'abril de 1940, era natural de la Font de la Figuera i era mestre.

☐ El mediador o la mediadora llegirà la carta en veu alta. Finalitzada la lectura, iniciarà un diàleg amb els i les participants:

■ *Reconeixeu alguna cosa en aquesta carta del que s'entén per un testament ètic?*

Quines eren les preocupacions de Germán Sanz Esteve quan intuïa la proximitat de la seua mort?

De quins valors parla?

Es tancarà aquest exercici introduint el que es veurà en el pati i convidant els i les participants a buscar-hi el nom de Germán Sanz Esteve.

Recorreran lliurement el pati durant uns 15 minuts.

El grup passarà al pati següent (pati amb olivera).

EXERCICI 4. Parlem de Memòria**Duració:** 10 minuts

□ El mediador o mediadora convidarà a l'alumnat a resumir què hem vist fins ara, què creuen que saben ara que no sabien en iniciar la visita?

Es farà un diàleg d'uns 10 minuts. A continuació, el mediador o la mediadora dirà: Segons Salvioli (relator especial sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició de Nacions Unides, de l'Oficina de Drets Humans),

«el reconeixement de les greus violacions de drets humans i del dret internacional humanitari és vital per a retornar la dignitat a les víctimes i permetre que la societat recupere la confiança, i per a avançar cap a una cultura de pau».

Segons Nacions Unides, dur a terme processos de recuperació de la memòria no és una opció, sinó una obligació per a aquells països en els quals s'han comés violacions dels drets humans i del dret internacional.

No obstant això, un concepte és *memòria* i un altre és *record*. Mentre que el primer fa referència a la ment (*mens-mentis*) el segon té les seues arrels en *recordari*, és a dir: re de 'tornar', i *cor-cordis*, de 'cor'. Per tant, si només ens fixem en la literalitat dels conceptes, *memòria* és recordar amb la ment (el que coneixem amb l'intel·lecte) i *record* amb el cor (les emocions).

Al llarg d'aquesta experiència hem fet l'exercici de conèixer amb la ment, amb l'intel·lecte, hem parlat de les fosses, del cementeri de Paterna, de dates, de part de la història d'Espanya, però també hem conegut amb el cor apel·lant a l'empatia. Coneixent històries de vida, identificant objectes pertanyents a persones reals, hem parlat d'identitats. Davant nostre tenim una olivera que té 80 anys de vida, un arbre testimoni de la història, us convida a prendre una etiqueta (reparteix les etiquetes i els llapis) i deixar testimoniatge del vostre pas per aquesta experiència.

Si haguéreu de resumir en una frase curta o una paraula aquest moment, quin triaríeu?

Finalment, cada participant penjarà de l'arbre la seua etiqueta.
Donem les gràcies per la vostra assistència.

Sessió 3

La reflexió

Aquesta activitat es desenvolupa a l'aula pel o la docent.

Descripció: A través d'una sèrie de dinàmiques es guiarà una reflexió col·lectiva, on s'elaboraran conclusions i es convidarà els i les participants a buscar la relació entre el que ens aporta el coneixement d'aquest moment històric i el nostre present.

Temps de duració: una hora i mitja, aproximadament.

Objectius: L'objectiu central d'aquesta sessió és sintetitzar i reflexionar sobre el procés viscut, resumint les experiències realitzades en la sessió 1, la visita a l'exposició posterior, el recorregut per les fosses del Cementeri Municipal de Paterna (si s'ha fet aquesta activitat) i afegint les reflexions que s'extraguen en aquesta última trobada.

Que els i les participants:

- Identifiquen i coneguen diferents manifestacions artístiques que parlen sobre la postguerra, la repressió i la memòria.
- Analitzen diverses definicions de memòria històrica.
- Coneguen la manera en què la societat espanyola ha abordat aquest complex procés històric i ha intentat reparar el mal a través de la Llei de memòria històrica d'Espanya.
- Reflexionen sobre el seu paper en aquest procés.

Desenvolupament:

La sessió s'estructura en tres exercicis encadenats.

EXERCICI 1. Racons de memòria**Duració:** 40 minuts **Treball previ: Preparació de l'aula**

L'aula dels i les participants haurà d'estar preparada amb anterioritat a l'inici de la sessió de la manera que es descriu a continuació:

S'habilitaran cinc espais, que anomenarem racons, distribuïts a l'aula. Cada racó comptarà amb un cartell identificatiu (***RECURS 1**). Sobre les taules hi haurà una selecció de materials gràfics que representen diferents manifestacions artístiques produïdes a partir del final de la Guerra Civil, la temàtica dels quals es refereix a les conseqüències d'aquesta (***RECURS 2**).

1. **Racó literari:** composicions d'autors i autores espanyols i estrangers que tracten la guerra, els horrors i el després. Cada poesia anirà acompanyada d'una fitxa amb el títol, l'autor i l'any de producció o publicació.
2. **Racó musical:** cançons d'autors espanyols i estrangers que relaten en les seues lletres experiències traumàtiques vinculades a conteses bèl·liques. Es realitzarà un llistat digital i els i les participants hi podran accedir a través dels dispositius mòbils. Cada tema anirà acompanyat d'una fitxa amb el títol, l'interpret i l'any de publicació.
3. **Racó pictòric:** reproduccions d'obres artístiques que fan al·lusió a episodis tràgics de la història. Cada obra anirà acompanyada d'una fitxa amb el títol, l'autor, la tècnica artística i l'any de realització.
4. **Racó fotogràfic:** fotografies de persones i espais que fan al·lusió a la guerra i les seues conseqüències. Cada instantània anirà acompanyada d'una fitxa amb el títol, l'autor i l'any de realització.
5. **Racó audiovisual:** cartells de diferents pel·lícules, curtmetratges i documentals que parlen de la Guerra Civil i la postguerra. Cada imatge anirà acompanyada d'una fitxa amb el títol, la data d'estrena i una síntesi breu del guió.
6. **Racó del còmic:** portades de còmics espanyols que tracten el tema de la Guerra Civil i la postguerra. Cada imatge anirà acompanyada d'una fitxa amb el títol, la data i una síntesi breu del guió.

El centre de l'aula es deixarà lliure per a col·locar-hi un auditori de cadires disposades en cercle.

L'alumnat entrarà a l'aula amb la consigna següent:

 Durant els pròxims 20 minuts tindreu temps per a observar, llegir i escoltar tot el que es troba sobre les taules. De manera silenciosa i lliurement podreu passejar entre totes les manifestacions culturals que es troben en cada racó. Una vegada acabe el temps establert, ens reunirem en el centre de l'aula..

 Finalitzat el temps, es convidarà als i les participants a asseure's a l'auditori disposat en el centre de l'aula.

El o la docent iniciarà un diàleg amb els i les participants:

- *Heu reconegut alguna d'aquestes manifestacions culturals?*
- *Havies escoltat, vist o llegit algun d'aquests autors o autores?*
- *Heu trobat alguna relació, vinculació o referència amb el que hem experimentat en l'exposició o en el cementeri de Paterna?*

- Quina d'aquestes manifestacions artístiques us ha impactat més? Per què?

Com a tancament d'aquest diàleg, el o la docent convidarà cada participant perquè pense i trie una paraula o frase que sintetitze les emocions que sent en aquell moment.

Cada participant anunciarà en veu alta la paraula o frase triada. Una vegada que tots i totes s'hagen expressat, el o la docent farà una síntesi del procés viscut fins al moment:

■ *En la primera sessió ens connectem amb les paraules i els conceptes necessaris per a abordar la visita a l'exposició.*

En l'exposició realitzem una sèrie d'experiències que ens han convidat al coneixement i la reflexió sobre el que va significar la repressió i com la van viure els represaliats i les seues famílies.

Ara, hem descobert com alguns i algunes artistes s'han expressat i han manifestat les conseqüències de la guerra a la postguerra en diferents suports com la literatura, la música, la pintura, la fotografia o el cinema.

EXERCICI 2. Llei i memòria

Duració: 25 minuts

□ **Més enllà del nostre procés personal, també com a societat, hem pres postura davant d'aquest lamentable període de la nostra història més recent, a través d'eines com la legislació, els diàlegs públics i els mitjans de comunicació.**

En aquest exercici els i les participants treballaran sobre el text normatiu de la Llei de memòria històrica d'Espanya, articles de premsa escrita i altres reflexions o comentaris de diversos pensadors i intel·lectuals.

Per a això, es dividiran els i les participants en parelles. Cada parella rebrà un text (***RECURS 3**). Hauran de llegir el text i sintetitzar les idees més significatives que hi apareixen.

Se'ls deixarà treballar durant 15 minuts. Una vegada finalitzat el temps, es farà una posada en comú fent especial èmfasi en:

- Quins són els punts de conflicte en aquest tema?
- Quins són els punts d'acord?
- Després d'aquestes experiències per les quals hem travessat, quines preguntes noves ens sorgeixen?

Les preguntes plantejades per l'alumnat seran el punt de partida per a aquells i aquelles docents que desitgen continuar aprofundint en el tema.

Com a tancament d'aquest exercici, el o la docent sintetitzarà la posada en comú i es plantejarà un últim exercici a manera de síntesi i avaluació del programa.

EXERCICI 3. Què m'emporte jo?**Duració:** 25 minuts

A partir de la construcció de mapes conceptuals, posarem en relació tot el que hem descobert al llarg d'aquestes quatre sessions. Intentarem respondre a la pregunta:

De tot aquest procés, què m'emporte jo? Amb què em quede?

Per a aquest últim exercici es dividirà la classe en subgrups de no més de quatre alumnes. Cada subgrup rebrà una guia de com elaborar aquest mapa conceptual (***RECURS 4**). Juntament amb la guia rebran un bloc de *post-it*, retoladors d'almenys tres colors i una cartolina. Tots els grups elaboraran aquest mapa com a resposta a la pregunta que s'ha fet més amunt.

Com a tancament del programa cada subgrup presentarà el seu mapa i l'explicarà a la resta. D'aquesta manera prendrem consciència del procés d'aprenentatge del qual hem participat.¹

1. Els treballs realitzats podran exposar-se en el centre. També podran ser digitalitzats o fotografiats i enviats al museu per a ser penjats en el web d'aquest.

Annex I. Recursos

SESSIÓ 1. LES PARAULES

RECURS 1. Rètol amb el títol de l'exposició «2238. Paterna. Lloc de perpetració i memòria». Unitats a imprimir: 1

RECURS 2. Cartó del bingo de les paraules
Unitats a imprimir: 1 per alumne/a (entre 12 i 15, depenent del nombre d'alumnes)

RECURS 3. Paraules (40 paraules)
Unitats a imprimir: 1

RECURS 4. Cartó d'equip. Unitats a imprimir: 1 per equip (entre 4 i 5, depenent del nombre d'alumnes)

RECURS 5. Glossari. Definicions científiques. Unitats a imprimir: 1

RECURS 6. Àudio
<https://www.youtube.com/watch?v=1murzqblhdu>

RECURS 7. Text
Unitats a imprimir: 1 per alumne/a

SESSIÓ 3. LA REFLEXIÓ

RECURS 1. Cartells per als racons de la memòria. Unitats a imprimir: 1

RECURS 2. Materials per als racons de la memòria. Unitats a imprimir: 1

RECURS 3. Documents. Unitats a imprimir: entre 4 i 5 de cada document, depenent del nombre d'alumnes

RECURS 4. Guia per a elaborar un mapa conceptual. Unitats a imprimir: de 6 a 8, depenent del nombre d'alumnes

Al llarg d'aquest programa hem abordat la repressió franquista i el seu testimoniatge en les fosses comunes del Cementeri Municipal de Paterna. Hem parlat de conceptes com *perpetració*, *memòria*, *repressió*, *víctimes*, etc. Ens hem vinculat a aquesta temàtica des de la perspectiva intel·lectual i emocional.

A continuació, et proposem, a manera d'avaluació, respondre la pregunta:

De tot aquest procés, què m'emporte jo? Amb què em quede?

Per a això, utilitzarem la tècnica d'elaboració de mapes conceptuais.

Passos que cal seguir:

1. Identificar els conceptes amb els quals hem treballat al llarg del programa. Per exemple: memòria.
2. Construir una llista de 15 a 20 conceptes.
3. Escriure cada concepte en un *post-it*.
4. Establir una relació entre tots els conceptes. Aquesta pot ser: del concepte més inclusiu al menys inclusiu, del concepte més central al més perifèric, conceptes que només fan referències a exemples o conceptes comparatius.
5. Subratllar amb diferents colors els conceptes d'acord amb la classificació atorgada. Per exemple: els conceptes més centrals en color roig, els perifèrics en color blau, etc.
6. Col·locar els *post-it* en la cartolina construint una forma gràfica que represente les relacions de conceptes establides en el punt 4.
7. Buscar les paraules d'enllaç que servisquen per a unir els conceptes (aquestes paraules habitualment són: preposicions, adverbis i serveixen per a llegir el mapa).
8. Traçar línies que unisquen els conceptes i sobre elles escriure les paraules que serveixen d'enllaç.
9. Finalment, penjar els mapes a l'aula i un portaveu per grup procedirà a la seua explicació, fonamentant aquesta elaboració.